



UDK: 297.14

*Poshshaxon KUTBIDINOVA,*

*O'zbekiston xalaro islomshunoslik akademiyasi mustaqil tadqiqotchisi,*

*"Xadichai Kubro" ayol qizlar o'rta maxsus islom ta'lim muassasasi o'qituvchisi*

*E-mail: qutbiddinovaposhshohonopa@gmail.com*

*PhD F.Mirzayeva taqrizi asosida*

## ISLOM HUQUQI ASOSLARI ILMINING PAYDO BO'LISHI VA RIVOJLANISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolada islom huquqi asoslari – usulul-fiqh ilmining kelib chiqishi, uning dastlabki shakllanish jarayonlari, ilmiy metodlarining rivoji hamda sahoba va tobeinlarning huquqiy tafakkur taraqqiyotiga qo'shgan hissasi ilmiy tahlil qilinadi. Maqolada shuningdek usul ilmining fan sifatida shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan tarixiy omillar yoritiladi.

**Kalit so'zlar:** Islom huquqi, usulul-fiqh, ijthod, sahoba, tobein, fiqh, huquqiy metodologiya.

## THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE SCIENCE OF ISLAMIC LEGAL PRINCIPLES

Annotation

This article analyzes the origins of Islamic legal theory (usul al-fiqh), its early developmental stages, the evolution of its methodological foundations, and the contributions of the Companions and Successors to the formation of Islamic legal reasoning. The study also highlights historical factors that shaped usul al-fiqh into an independent scholarly discipline.

**Keyword:** Islamic law, usul al-fiqh, ijthod, Companions, Successors, fiqh, legal methodology.

## ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НАУКИ ОБ ОСНОВАХ ИСЛАМСКОГО ПРАВА

Аннотация

В данной статье научно анализируются происхождение основ исламского права - науки усул аль-фикх, первоначальные этапы её формирования, развитие научных методов, а также вклад сподвижников (сахабов) и последователей (табеинов) в прогресс правовой мысли. В статье также освещаются исторические факторы, оказавшие влияние на становление усул аль-фикха как самостоятельной науки.

**Ключевые слова:** исламское право, усул аль-фикх, иджитihad, сахабы, табеины, фикх, правовая методология.

**Kirish.** Islom huquqi musulmon jamiyatining diniy, ijtimoiy va huquqiy hayotini tartibga soluvchi eng muhim ilmiy tizimlardan biridir. Uning nazariy asosini tashkil etuvchi usulul-fiqh Qur'on va Sunna kabi asosiy manbalardan hukm chiqarishning ilmiy metodlarini belgilaydi. Mazkur ilmining shakllanishi tarixiy ehtiyoj, diniy matnlarni chuqur anglash zarurati va huquqiy tafakkurning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, musulmon huquqshunoslik maktablarining paydo bo'lishida hal qiluvchi omil bo'lgan.

**Adabiyotlar tahlili va metodologiya.** Islom dini Alloh taolo tarafidan insoniyatga Muhammad sollallohu alayhi vasallam vositasida yetkazilgan bo'lib, 610 yil Payg'ambarimiz Hazrat Muhammad ibn Abdulloh sollallohu alayhi vasallam tomonidan yangi va eng mukammal ilohiy din sifatida barcha insoniyatga qarata e'lon qilindi va oz muddat ichida dunyo bo'ylab keng ko'lamda tarqaldi. Hozirgi kunga kelib esa, jahon miqyosida musulmonlar soni bir milliard uch yuz million kishiga yetib boradi [1].

Hazrat Muhammad (s.a.v.)ning hayotlari davomida yuz bergan hodisalar, ayniqsa, 23 yillik risolat - payg'ambarlik davri voqealari borasida bugunga qadar minglab kitob va risolalar yozilib, ularda ushbu ulug' zotning tug'ilishi, voyaga yetishi, payg'ambar qilib tanlanishi, shuningdek, axloq-odobi, oliy fazilatlarini, huquqiy ta'limoti va islom dinining barcha usul-qoidalari borasida keng qamrovli ma'lumotlar berilgan. Shu bois, bugun tadqiqotchilar hech bir tarixiy shaxs haqida buncha ko'p ma'lumot-manbalarga ega emaslar. Islom dini ko'plab mamlakatlarga yoyilib, nafaqat din, balki ularning turmush tarzini belgilab beruvchi va nazorat qiluvchi tizimga aylanib borar ekan, uning muhim sohasi sifatida islom

huquqshunosligining paydo bo'lishi zarurati tug'ildi. Birinchi hijriy asrda islom huquqi shakllana boshlab, ikkinchi va uchinchi hijriy asrlarda taraqqiyot bosqichlariga ko'tarildi [2].

Islom huquqi ya'ni fiqh ikki asosiy qismga bo'linadi: usulul-fiqh va furu'ul-fiqh.

Usulul-fiqh ulamolar izohlab berganidek, «idrokul-qavoidil-lati tubayyinu tariqata istixrojil-ahkom minal-adilla», ya'ni asosiy manbalardan hukmlarni istixroj qilib (chiqarib) olish yo'llarini belgilab beruvchi qoidalarni bilib olishdir. [3]

Furu'ul-fiqh esa usulul-fiqhda belgilab berilgan qoida va usullar orqali asosiy manbalardan chiqarib olingan far'iy (amaliy) hukmlar majmuasi bo'lib, fiqh ilmining tarmoqlari yoki sohalarini tashkil etadi.

Usulul-fiqh bir qator qoida va usullardan iborat bo'lib, faqihlar faqat unda belgilangan qoidalarga asoslangan holda hukmlarni istinbot qilishadi.

I.Tabariyning fikricha, "Usulul-fiqh" yoki "Usul" nomi bilan yuritiladigan fanga asos solishdan maqsad, shariat hukmlarini belgilab olish jarayonida yuzaga kelgan qoidalar va holatlarni klassifikatsiya qilish (tasniflash) va umumiy lashtirish edi. Ushbu fanning qoidalarni yaxshi anglab olish ijthod qilishga yordam beradi. Shu sababdan usul ilmi fiqh ilmining bir bo'lagi hisoblanadi.

Tadqiqotchilar tomonidan usul ilmining paydo bo'lish jarayoni quyidagicha tushuntiriladi. Islom dinining asosi Qur'oni karimdir. Rasululloh sollallohu alayhi va sallam uni bizga so'zlari va amallari bilan bayon qilib berganlar. U zotning so'zlari va fe'llarini Sunnat deyiladi. Shariat hukmlarining asosiy manbasi shu ikki narsa Qur'on va Sunnatdir. Qur'oni

karim arab tilida nozil qilingan. Sunnat ham uni arab tilida bayon qilgandir. Rasululloh sollallohu alayhi va sallam hayotlari chog'ida har qanday masalaning hukmini u zotdan so'rashar va javob olar edilar. Rasululloh sollallohu alayhi va sallam vafotlaridan so'ng insonlar orasida paydo bo'layotgan turli xil masalalarga javob berish va ularning hukmini belgilash sahobai kiromlarning zimmasiga tushdi. Ular arab tilini mukammal egallagan, uning uslublarini to'liq o'zlashtirgan va Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga suhbatdosh bo'lishning misli ko'rilmagan ta'siriga ega bo'lgan, shariat hukmlarining joriy bo'lish davrida yashab uning sir-asrorlariga voqif bo'lgan shaxslar edilar. Shu bilan birga ular fikrning tiniqligi va o'tkir zakovat bilan ajrab turar edilar. Shuning uchun ular masalalarning hukmlarini Qur'on va Sunnatdan chiqarib olishda yuqorida aytilgan sifatlaridan o'zga narsalarga ehtiyoj sezmas edilar. Yana ular e'rob, ishtiyoq kabi tilga oid qoidalarga ham ehtiyojlari yo'q edi. Sahobalarning fatvo beruvchilari yangi bir hodisaga duch kelsalar uning hukmini Qur'oni karimdan izlar edilar. Agar topa olmasalar Sunnatga murojaat qilar edilar. Undan ham topa olmasalar masalani ijtihod va qiyos orqali hal qilar edilar[4]. Bunday yo'lni ular Rasululloh sollallohu alayhi va sallamdan ta'lim olgan edilar. Muoz ibn Jabal roziyallohu anhudan rivoyat qilingan quyidagi hadis bunga yorqin dalildir:

“Rasululloh sollallohu alayhi vasallam meni Yamanga yuborayotib:

“U yerda senga bir masala duch kelsa, qanday qilib hukm chiqarasan?” – dedilar.

“Allohning kitobi ila”, – dedim.

“Allohning kitobida bo'lmasa-chi?” dedilar.

“Allohning Payg'ambari sunnati ila”, – dedim.

“Allohning Payg'ambari sunnatida ham bo'lmasa-chi?” dedilar.

“Fikrim bilan ijtihod qilaman”, – dedim.

Payg'ambar sollallohu alayhi vasallam ko'ksimga urdilar va:

“Alloh Rasulining vakilini Allohni va Uning Rasulini rozi qiladigan narsaga muvaffaq qilgan Alloh taologa hamdu sanolar bo'lsin”, – dedilar”[5].

**Natijalar va muhokama.** Sahobalar zamonasidan keyingi tobeinlar davrida ham ish shu yo'sinda davom etdi. Tobeinlar asrining oxiriga kelib Islom mamlakatlari hududi kengaydi. Ko'plab yangi voqea va hodisalar paydo bo'la boshladi. Ajam xalqlari arablar bilan aralashib ketdi. Natijada arab tili oldingi holidan o'zgarib, agar shunday davom etsa o'z mohiyatini saqlab qola olmaydigan holga keldi. Uni yo'q bo'lib ketishi yoki ajamlar ta'sirida shakli o'zgarib ketishidan saqlab qolish uchun qoidalar ishlab chiqishga to'g'ri keldi va bu borada kitoblar yozildi. Bularning barchasi dinning asli va arab tilining asosi bo'lmish Qur'on va Sunnatni muhofazasi uchun qilingan edi. Buning barobarida ijtihod ham, mujtahidlar ham ko'payib bordi va hukm chiqarish yo'llari ham turli xil ko'rinishga ega bo'ldi. Oqibatda xilof va tortishuvlar ko'paydi. Bu esa fuqaholarni ijtihod qilish qoida va asoslarini ishlab chiqishga undadi. Bu ikkisining majmuidan Islom huquqi asoslari ya'ni “Usulul-fiqh” ilmi yuzaga keldi.

Usulul-fiqhga kim asos solganligi borasida turli xil fikrlar mavjuddir. Ba'zi kitoblarda imom Abu Hanifa o'z mazhablarining masalalarini bayon qilishda Usul qoidalariga asoslanib so'z yuritganligini aytgan bo'lsalar, boshqalar u bu ilmga tegishli “Ra'y” nomli kitob ta'lif qilganini aytadilar. Ba'zi olimlar esa bu borada birinchi bo'lib alohida kitob yozgan shaxs bu imom Abu Yusuf ekanligini ta'kidlaydilar. Boshqa ko'plab manbalarda esa Usulul-fiqh asoschisi sifatida imom Shofey tilga olinadi[6]. Bu fikrlarning barchasida jon bor. Chunki imom Abu Hanifa masalalarning hukmini bayon qilishda Usul qoidalariga tayangan bo'lsalarda, ularni alohida

bir kitob shaklida, mustaqil bir ilm sifatida zikr etmagan. Imom Abu Yusuf bu borada birinchi bo'lib kitob yozganligi rivoyat qilingan bo'lsada, bu kitob keyingi davrlargacha yetib kelmagan. Usulul-fiqh qoidalarini mustaqil fan sifatida “Risola” nomli alohida kitobga joy qilganligi va bu kitob bizgacha yetib kelganligi uchun imom Shofey Usulul-fiqh fanining asoschisi sifatida tanilgandir[7]. Shayx Muhammad Xuzariybekning fikriga ko'ra ham, birinchi bo'lib usulul-fiqh zarurligini anglab yetgan olim Imom Muhammad ibn Idris ash-Shofey (v. 204/818) bo'lib, “Kitobul-Umm”ga muqaddima sifatida kiritilgan o'zining “Risola” asarida ushbu fanning asosiy atamalarini yoritib o'tgan[8].

Usulul-fiqh ilmi ikki yo'nalishga bo'lindi va ularning har biriga oid ko'plab asarlar yozildi[9].

Mutakallimlar yo'nalishi. Uni shofeylar yo'nalishi ham deyiladi. Bu yo'nalishning qoidalarini imom Shofey ishlab chiqqan bo'lib, keyinchalik unga ko'ra ko'plab usuliyalar va faqihlar kitob ta'lif etdilar. Bu yo'nalishning asosiy xususiyatlari unda avvalo umumiy qoidalar ishlab chiqilib keyin unga ko'ra juz'iy-furu'iy masalalar ishlab chiqiladi. Shuning uchun bu yo'nalishda kitob ta'lif etganlar ehtiyojlari bo'lmagani uchun furu' kitoblariga suyanmadilar.

Hanafiylar yo'nalishi. Uni fuqaholar yo'nalishi ham deyiladi. Bu yo'lga hanafiy mazhabi ulamolari asos solganlar va ularning o'zlari unga ko'ra kitoblar yozganlar. Keyinchalik bu yo'nalish ommaviy yo'nalishga aylandi. Ushbu yo'nalishda avval furu'iy masalalarga nazar solinadi, so'ng ulardan kelib chiqib umumiy qoidalar ishlab chiqiladi.

Keyinchalik bu ikki yo'nalishni birlashtirgan holda asarlar yaratildi. Bundan uchinchi bir yo'nalish kelib chiqdi[10].

Mutaaxxirlar (keyingilar) yo'nalishi. Bu uslub yettinchi hijriy yilda yuzaga keldi.

Bu uch yo'nalishda ham ko'plab kitoblar yozilgan bo'lib ulardan ba'zilarini keltirib o'tamiz.

Mutakallimlar yo'nalishida yozilgan kitoblar:

Imom Shofeyning “Risola” asari.

Abul Husayn Basriyning “Kitobul mo'tamad” asari.

Imomul Haramayn Abul Ma'oliy Juvayniyning “Burhon” asari.

Qozi Abduljabborning “Kitobul umda” asari.

Imom G'azzoliyning “Mustasfo” asari.

Imom Faxruddin Roziyning “Mahsul” asari. Mazkur kitob “Mo'tamad”, “Burhon” va “Mustasfo” kitoblarini o'zida jamlagan va bir qancha qo'shimcha va sharhlar bilan mukammallashtirilgan.

Imom Omidiyning “Alihkom fi usulil ahkom” asari.

Unda “Mahsul” kitobiga sharh va izohlar qo'shimcha qilingan.

Ibn Hojib Molikiyning “Muxtasar” asari.

Imom Bayzoviyning “Minhoj” asari.

Hanafiylar yo'nalishida yozilgan kitoblar:

Abulhasan Karxiyning “Kitobul usul” asari.

Abu Bakr Jassosning “Kitobul usul” asari. Bu kitob avvalgisidan kengroq va batafsilroq yozilgan.

Abu Zayd Dabbusiyning “Ta'sisun nazar” asari. U kichik bir risola bo'lib unda muallif hanafiy mazhabi boshqa mazhablar bilan ittifoq qilgan va ixtilof qilgan usuliy qoidalarga e'tibor qaratgan.

Imom Faxrul-islom Bazdaviyning “Usuli Bazdaviy” kitobi. U juda ham yengil ibora bilan yozilgan bo'lib, hanafiylar uslubida yozilgan kitoblar ichida eng yorqini bo'lishga haqlidir.

“Mabsut” kitobining sohibi Shamsul-aimma Saraxsiyning “Usul” nomli asari. U juda ham keng iboralar bilan yozilgan va ko'plab tafsilotlarni o'z ichiga olgan kitobdir.

Imom Nasafiyning “Manor” nomli asari.

Mutaaxxirlar yo'nalishida yozilgan kitoblar:

Ahmad So'atiy Bog'dodiyning "Badiy'un nizam aljome' bayna kitobay al-Bazdaviy val-Ihkom" asari. Bu kitob nomidan ham ko'rinib turganidek imom Bazdaviy va Omidiyning kitoblarini birlashtirilganidir.

Imom Sodrush-sharia Ubaydulloh ibn Mas'udning "Tanqihul usul" asari. Unda muallif Bazdaviyning "Usul", Roziyning "Mahsul" va Ibn Hojibning "Muxtasar" kitobini umumlashtirgan, keyinchalik o'zi uni sharhlab "At - tavih fi halli g'avomiz At - Tanqih" nomli kitobini yozgan.

Imom Taftazoniyning "At-Talvih alat-tavzih" asari. Bu kitob juda ham bir muhim mo'tabar sharhdir. Darhaqiqat, bu asar ushbu fan bilan shug'ullanuvchi olim va talabalarning tayanchi bo'lishga munosibdir.

"Fathul-qodiyr" kitobining muallifi muhaqqiq Kamoliddin ibn Humomning "Kitobut-tahrir" asari. Unga

keyinchalik muhaqqiqning shogirda Ibn Amir Hoj tarafidan "At-Taqrir vat-tahbir" nomli sharh bitilgan.

Muhibulloh Abdushshakurning "Musallamus sabut" asari. Keyinchalik unga Ibn Nizomiddin tarafidan "Favotihur rahmut" nomli sharhni bitgan.

Abdulvahob Subkiy Shofeiyning "Jam'ul Javome'" asari. Unga Jaloliddin Mahalliy sharh yozgan. Shuningdek, uning Banoniy tarafidan yozilgan hoshiyasi ham mavjuddir.

**Xulosa.** Tahlillar shuni ko'rsatadiki, usulul-fiqh islom huquqshunosligining nazariy asosini tashkil etib, Qur'on va Sunna matnlaridan hukm chiqarishning puxta metodologiyasini yaratdi. Sahoba, tobein va keyingi fuqaholarning izlanishlari tufayli bu ilm mustaqil fanga aylandi. Mutakallimlar, hanafiylar va mutaaxxirlar maktablari esa uning metodologik boyligini yanada kengaytirdi.

#### ADABIYOTLAR

1. Хусниддинов З. Ислom: йуналишлар, мазхаблар, оқимлар.–Т.: Мовароуннахр, 2000. Б.6.
2. Жўзжоний. А.Ш. Ислom ҳуқуқшунослиги. Ҳанафий мазхаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. – Т.: ТИУ, 2002 .Б.17.
3. Ибн Амир Ҳож. Ат-Тақрир ват-таҳбир шарҳут-таҳрир. – Байрут.: Дорул фикр. 1996.– Ж. 1. – Б. 34. (Бундан кейин: Ибн Амир.Тақрир.); Шавкониий. Иршодул фуҳул. – Байрут.: Дорул кутуб ал-арабий, 1999. Б.18. ( Бундан кейин Шавкониий.Иршодул фуҳул.)
4. Мустафо И. Усулул фикҳ фи насижиҳил жадид. – Боғдод.: Алхансо, 2002. Б. 9. (Бундан кейин Мустафо И. Усулул фикҳ фи насижиҳил жадид.); Хузарий М. Усулул фикҳ. – Миср.: Тижория, 1969. Б.6. (Бундан кейин Хузарий. Усулул фикҳ.)
5. Имом Аҳмад. Муснад. – Қоҳира.: Куртуба, 1995. 22114-ҳадис. (Бундан кейин Муснади Аҳмад.)
6. Халлоф А. Илму усулил фикҳ. – Миср.: Дорул қалам, 1992. Б. 17.
7. Мустафо И. Усулул фикҳ фи насижиҳил жадид. – Б. 10.
8. Хузарий М. Тарихут-ташрийъил-исломий. – Байрут: 1988. – Б.146.
9. Хузарий. Усулул фикҳ. Б. 7.
10. Мустафо И. Усулул фикҳ фи насижиҳил жадид. Б. 11.